

ВИКОРИСТАННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ НЕВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ У РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ

USE OPPORTUNITIES OF NON-VERBAL INFORMATION IN CRIME INVESTIGATION

Осипенко І.П., старший викладач кафедри
кримінального права та правосуддя

*Навчально-науковий інститут права і соціальних технологій
Чернігівського національного технологічного університету*

Пророченко В.В., студент юридичного факультету

*Навчально-науковий інститут права і соціальних технологій
Чернігівського національного технологічного університету*

Стаття присвячена аналізу можливостей невербальної інформації у розслідуванні злочинів. Автори наголошують, що розвиток науки і техніки призвів до розробки нових засобів, прийомів і методів діяльності, які використовуються співробітниками правоохоронних органів і вимагають свого удосконалення. Нині норми кримінально-процесуального законодавства не регулюють застосування нетрадиційних методів, які можуть бути застосовані у процесі розслідування злочинів. Наука та практика, в т. ч. і зарубіжна, пропонують нові прийоми, засоби та методи, які прийнято називати нетрадиційними. Під нетрадиційними слід розуміти такі знання й методи, які ще не набули достатнього визнання і поширення, які не можна віднести до загальновідомих у науці та усталених і впроваджених у практику. Напрямом нетрадиційних спеціальних знань у криміналістиці є кінесика (мова жестів) – напрям наукових досліджень з окреслення можливості отримання інформації про людину на підставі зразків поведінки при невербальному зв'язку (міміка, пози, жести, рукостискання, погляди, вибір відстані під час спілкування людей тощо), який відбувається без слів у процесі спілкування. Міміка людини відображає її ставлення до інформації, що їй повідомляється, та є своєрідною реакцією на різні подразники: на питання слідчого, пред'явлення речових доказів, висновок експерта або показання інших осіб. Мімічна інформація дуже динамічна. Водночас, незважаючи на велику різноманітність, мімічні рухи мають стійкі форми вираження. Проте важливо пам'ятати, щоне завжди вони адекватні психічному стану людини, їх необхідно враховувати комплексі з усією одержаною під час провадження інформацією. Автори доходять висновку, що, спілкуючись із особою, співробітники правоохоронних органів не тільки слухають словесну інформацію, але і дивляться їй в очі, сприймають тембр голосу, інтонацію, міміку, жести. Слова передають їм логічну інформацію, а жести, міміка, голос цю інформацію доповнюють. Розуміння тонкощів мови жестів може поліпшити та спростити процес і можливості проведення слідчих дій. Невербальне спілкування – спілкування без допомоги слів – часто виникає несвідомо. Воно може або доповнювати і посилювати словесне, або послаблювати його і суперечити. Результати досліджень психології для розкриття та розслідування злочинів, зокрема в частині використання невербальної інформації, є невід'ємним складником цього процесу та мають використовуватися оперативними співробітниками та слідчими у комплексі з усіма напрацьованими в теорії та практиці криміналістики методами та засобами.

Ключові слова: криміналістика, нетрадиційні засоби, методи дослідження, кінесика, допит, міміка.

The article is devoted to the analysis of the possibilities of non-verbal information in the investigation of crimes. The authors emphasize that the development of science and technology has led to the development of new tools, techniques and methods of use, which are used by law enforcement officials aimed at strengthening the fight against crime, require their improvement. Please note that currently the rules of criminal procedure do not regulate the use of unconventional means that can be applied in the investigation of crimes. Science and practice, including overseas, offer new techniques, tools and methods that are commonly called unconventional. Unconventional should be understood as knowledge and methods that have not yet received sufficient recognition and dissemination, which cannot be attributed to the well-known in the science and established and put in to practice. The field of non-traditional specialized knowledge in forensics is kinezica (sign language) – the direction of scientific research to determine the possibility of obtaining information about a person based on patterns of behavior in non-verbal communication (facial expressions, poses, gestures, handshakes, glances, choice of distance when communicating with people, etc.) that goes without saying when communicating wither. A person's facial expressions reflect his / her attitude to the information being communicated to him / her and are a peculiar reaction to various stimuli: to the question of the investigator, presentation of material evidence, expert's opinion or testimony of others. Mimic information is very dynamic. At the same time, despite the great variety, mimic movements have stable forms of expression. However, it is important to remember that they are not always adequate to their mental state, and should be taken into account in combination with all information received during the process. The authors conclude that when communicating with a person, law enforcement officers not only listen to verbal information, but also look in to each other's eyes, perceive the timbre of voice, intonation, facial expressions, gestures. In this case, words convey logical information to them, and gestures, facial expressions, and voice supplement this information. Understanding the intricacies of sign language can improve and simplify the process and capabilities of investigative actions. However, non-verbal communication – communication without the help of words often occur sun consciously. It can either supplement and amplify the verbal or weaken it and contradict it. The results of psychology research on crime detection and investigation, including in particular the use of non-verbal information, are an integral part of this process and should be used by operational staff and investigators, in combination with all forensic techniques and practices.

Key words: forensic science, unconventional means, methods of research, kinezica, interrogation, facial expressions.

Постановка проблеми. Розвиток науки і техніки призвів до розробки нових засобів, прийомів і методів діяльності, які використовуються співробітниками правоохоронних органів. Комплекс кримінально-процесуальних та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на удосконалення правоохоронної діяльності та посилення боротьби зі злочинністю, вимагають свого удосконалення. Нині норми кримінально-процесуального та оперативно-розшукового законодавства не регулюють застосування нетрадиційних методів, що можуть бути застосовані у процесі розслідування злочинів.

Розслідування злочину пов'язане з процесом взаємного інформаційного впливу осіб, котрі беруть участь у справі, який відбувається на вербальному та невербальному рівнях. Нетрадиційні методи, прийоми й засоби пізнання, що базуються на останніх досягненнях різноманітних наук про людину і людську діяльність, дають змогу озброїти слідчого науковообґрунтованими рекомендаціями, які сприятимуть підвищенню ефективності оперативної та слідчої роботи.

Водночас традиційні прийоми виявлення інформаційного стану суб'єкта й викриття неправди можуть бути

не завжди результативними. Найвний арсенал криміналістичних засобів і прийомів викриття винного певною мірою обмежений, а межі їхнього застосування здебільшого детермінуються обсягом зібраних у справі доказів і можливостями їх використання при проведенні слідчих (розшукових) дій.

Дедалі більшого значення набувають такі методи отримання вербальної інформації, які ґрунтуються не тільки на вивченні внутрішніх і зовнішніх психофізіологічних та інших властивостей учасників розслідування, а також і на встановленні психологічних характеристик особи, які впливають на формування вербальної інформації [1, с. 6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі рекомендації щодо використання можливостей невербального спілкування в розслідуванні злочинів зустрічаються в роботах Ю.А. Альфьорова, О.Г. Гельманова, В.Е. Горюнова, Л.О. Бегунової, Р.С. Белкіна, О.М. Васильєва, М.І. Єнікєєва, В.О. Образцова, В.Г. Гончаренка, О.Р. Рагінова, Т.Ю. Рзаєва та ін. Однак основна проблема полягає в тому, що, незважаючи на рекомендації спеціалістів щодо необхідності поглибленого вивчення співробітниками правоохоронних органів невербальної поведінки, суб'єкт досудового слідства, не маючи спеціальних психологічних знань, не може достовірно встановити ні ступінь правдивості наданої інформації під час спілкування з учасником процесу, ні причини її спотворення [2, с. 192].

Мета статті – здійснити аналіз особливостей використання у розслідуванні злочинів, поряд із традиційними криміналістичними, і нетрадиційних знань, прийомів і методів пізнання, фіксації, тобто тих, які ще не достатньо визнані та поширені, які не можна віднести до загальноновідомих, загальноновизнаних, впроваджених у практику та впорядкованих у теорії криміналістики.

Виклад основного матеріалу. Наука та практика, у т. ч. і зарубіжна, пропонують нові прийоми, засоби та методи, котрі прийнято називати нетрадиційними. Під нетрадиційними слід розуміти такі знання й методи, які ще не достатньо визнані та поширені, які не можна віднести до загальноновідомих, загальноновизнаних, впроваджених у практику.

Відповідно нетрадиційні криміналістичні знання й методи можна визначити як такі, що ще не достатньо визнані в теорії криміналістики та впроваджені у практику і які криміналістика пристосовує і використовує в своїх цілях для розкриття і розслідування злочинів [3, с. 95].

До знань і методів, які є нетрадиційними, належить і наука, що за останні роки набула розвитку в країнах Заходу. Вона має назву «мова жестів», або «мова тіла» (body language (англ.) – мова жестів). У наукових дослідженнях про неї говорять як про «кінесіку» (kinesis). У літературі кінесіка визначається як напрям наукових досліджень, що дає можливість одержання невербальної інформації про людину на підставі її поведінки при невербальному зв'язку у процесі спілкування з нею [4, с. 15].

Питаннями, пов'язаними з поведінкою людини, займається психологія явищ – один із напрямів соціальної психології, який вивчає міміку, пози, жести, рукоштовування, погляди, вибір відстані під час спілкування людей тощо. Важливе місце займає вивчення особливостей мовлення, таких як сила, висота, тональність звуку голосу, швидкість і манера розмови. Наука розглядає поведінку людини в суспільстві, хоче зрозуміти та з'ясувати, яким чином дійсна або абстрактна присутність інших людей впливає на думки, почуття та поведінку окремих індивідів [5, с. 58].

Більш точно особистість розпізнається на основі розшифровки невербальних комунікацій підсвідомого характеру, тих джерел інформації, які існують незалежно від волі та бажання людини. У цьому зв'язку особливої уваги заслуговує т. зв. мова підсвідомих жестів.

Вітчизняні та зарубіжні літературні джерела в галузі психології переконливо свідчать про різноманітність

невербальної інформації, яка об'єктивно закладена в саме різні жести людей. Деякі жести людини є культурно придбаними продуктами соціалізації особистості. Кількість їх невелика, вони контролюються свідомістю і становлять для суб'єктів криміналістичного спостереження меншу пізнавальну цінність. Інша річ – генетично вроджені жести, біологічна спадщина людини. Хоча у сучасних людей ці жести іноді втратили своє початкове значення, вони тим не менш збереглися як передані з покоління в покоління інформативні стереотипи поведінки, що відображають той чи інший психічний стан їх носіїв [6, с. 253].

Як свідчать психологи, елементарні знання мови поглядів, міміки, жестів, рухів можуть допомогти не тільки в пошуку злочинців, але й у звичайному спілкуванні [7, с. 67].

Складна та інтелектуальна діяльність, якою є робота слідчого, оперативного працівника, належить до т. зв. фізіономічних професій. Це означає, що значна частина функцій слідчих і оперативних працівників здійснюється у спілкуванні з людьми. Уміння спілкуватися набуває, таким чином, важливого значення для цієї професії. Важливим моментом у процесі спілкування є оцінка співрозмовника, яка пізніше практично не змінюється. Однією з головних навичок спілкування є здатність розуміти і вміло використовувати невербальну мову спілкування, до якої поряд із мімікою, інтонацією та темпом мови належать і жести [5, с. 59].

Одержання інформації за допомогою мови жестів базується на нездатності людини в деталях контролювати передачу підсвідомих сигналів за допомогою мови жестів про власні емоції, думки та наміри [8, с. 322].

Необхідно володіти хоча б найпростішими прийомами фізіономістики. Наприклад, спостерігаючи за співрозмовником або ведучи з ним бесіду, оперативний працівник, слідчий повинен знати, що під впливом емоцій, які відчуває індивід, народжуються скоординовані скорочення і розслаблення м'язів обличчя, що визначають його вираз. Про щирість людської емоції свідчить симетрія обличчя (чим сильніша фальш, тим більше різняться права та ліва сторона обличчя). Типові вирази обличчя, що свідчать про емоції, які відчуває особа: радість, інтерес, подив, презирство, страх, гнів, сором. Знати вираз обличчя за різних емоцій дуже важливо [9, с. 95].

Аналіз наявних у кінесіці рекомендацій дозволяє розробити методіку їх застосування у криміналістичній тактиці для використання під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій, наприклад, під час допиту, коли слідчий особисто спілкується з допитуваним з метою одержання відомостей про обставини, що мають бути доведені у кримінальній справі. Допит є специфічною формою міжособистісних відносин, тут велике значення мають закономірності психічної діяльності людей.

Міміка людини відображає її ставлення до інформації та є своєрідною реакцією на різні подразники: на питання слідчого, пред'явлені речові докази, висновки експерта або показання інших осіб. Мімічна інформація дуже динамічна. Водночас, незважаючи на велику різноманітність, мімічні рухи мають стійкі форми вираження. Проте важливо пам'ятати, щоне завжди вони адекватні психічному стану людини, їх необхідно враховувати комплексно з усією одержаною під час провадження інформацією.

Поряд із тим мімічні рухи і певні реакції у відомому сенсі можуть орієнтувати слідчого для оцінки власної тактичної лінії, з'ясування можливостей використання доказів із метою викриття неправди, встановлення вини об'язаності особи.

У процесі допиту слідчий може спостерігати довільні та мимовільні реакції допитуваного на поставлені питання. Довільна реакція регулюється зусиллям волі людини і зовні може виражатися в потиранні рук, чуханні чола, крученні гудзика, постукуванні пальцями по столу

і т. п. Не піддаються регулюванню вольовими зусиллями т. зв. мимовільні реакції, наприклад почервоніння або збліднення шкіри обличчя, тремтіння, кашель, зміна голосу і т. п. Ці реакції теж не завжди адекватно відображають стан людини. Сльози можуть бути сльозами радості, а не смутку; сміх може бути наслідком відчаю, а не веселощів; мімічні зміни зовнішності можуть бути наслідком нездужання, раптового болю і т. п. Тому довільним і мимовільним реакціям не може бути надано доказове значення. Водночас мімічні рухи і названі реакції у відомому сенсі можуть орієнтувати слідчого в оцінці власної тактичної лінії, можливостей використання доказів з метою викриття неправди, викриття винного.

За одночасного допиту двох чи більше вже допитуваних осіб особлива увага звертається на емоційну напруженість, яка виникає в ході цієї слідчої дії. Особливо важливий контроль слідчого як за ходом допиту, так і за поведінкою осіб. Нерідко учасники допиту можуть узгодити свої показання у процесі проведення її, використовуючи для цього мімічні та пантомімічні дії. Слідчий повинен при підготовці допиту передбачати подібну поведінку. У процесі допиту може мати місце і психологічний натиск, коли особа, що бажає допит використати з вигодою для себе, допускає погрози, образи, шантаж стосовно іншого учасника допиту. У цьому разі рекомендується перервати допит, зафіксувавши у протоколі показання, дані до моменту грубого впливу на допитуваного, а сам цей момент відобразити в протоколі допиту про причину його припинення [10, с. 132].

Відеозапис поєднує наочно-образну та вербальну форму фіксації доказової інформації, має певні переваги перед протокольною формою фіксації, забезпечує максимальну повноту фіксації, позбавлений суб'єктивного фактора, що може впливати на відбір матеріалу, що фіксується в протоколі, і водночас дозволяє зберегти емоційне забарвлення мовлення і видимі форми поведінки учасників процесуальних дій [11, с. 78].

Відеозапис під час допиту дозволяє поєднати фонозапис і відеофіксацію, відобразивши обстановку, в якій проходив допит, поведінку допитуваного, відповіді на поставлені запитання, зовнішні реакції на запитання, ритм мови, паузи, жести, рівень освіченості, вихованості тощо. Звісно, що всього цього позбавлений протокол допиту, який вибірково передає лише вербальну інформацію, коли живе мовлення й особливості спілкування замінюються сухим, безбарвним переказом, причому майже завжди на рівні мовної підготовки й лексичного стилю слідчого.

Бажано проводити відеозапис допиту осіб, коли відчутно утруднюється процес одержання інформації, зокрема під час допиту глухонімих, осіб із дефектами мови, осіб, котрі не володіють мовою судочинства, а також осіб, стосовно яких призначається психіатрична експертиза. У таких випадках відеозапис дозволить проконтролювати правильність і якість перекладу мови, знаків, жестів, може слугувати корисним матеріалом для експертів – психіатрів і психологів.

Заслужують на увагу рекомендації практиків щодо застосування відеозапису під час допиту малолітніх, оскільки спілкування з ними характеризується своєрідним проявом вербальної інформації й масою невербальних сигналів, що може потребувати спеціального тлумачення і пояснення [10, с. 96–97].

Головний фактор тактики обшуку – несподіваність. Його застосування слідчим позбавляє особу, в якій проводиться обшук, можливості підготуватися фактично і, що не менш важливо, психологічно. Несподіваність дій слідчого є дієвим засобом подолання протидії розслідуванню. Дослідження доводять, що протидії чинилися у 88% вивчених кримінальних проваджень. Поведінка обшукуваного або членів його сім'ї (за вмілого володіння слідчим методикою мови жестів) дає додаткову інформацію про місцезнаходження розшукуваних предметів.

На місця знаходження розшукуваних предметів може вказувати невдоволена реакція обшукуваного на ті чи інші дії слідчого. Зміна тембру голосу, кольору обличчя, тремтіння рук та інші прояви, що вказують на високий ступінь його нервової напруги і виникають під час здійснення пошуку у певному напрямі або обстеження певних об'єктів, є своєрідними сигналами, що свідчать про знаходження тайника поруч. Автономні сигнали виникають із фізіологічних змін, що не підлягають свідомому контролю, таких як: наявність поту, блідості, рум'янцю, темпу дихання, почування окремих частин тіла, рухи тіла вказують наявні в дійсності почуття.

Перевагою використання відеозапису є можливість одночасно зафіксувати видову і звукову інформацію. Відеозапис дає змогу відтворити поведінку обшукуваного в процесі обшуку, його реакцію і репліки у разі виявлення цінностей і речових доказів. Виявлені схованки варто фіксувати спочатку відносно предметів або ділянок місцевості, із ним пов'язаними, а потім окремо великим планом. Отриманий матеріал демонструється всім учасникам слідчої дії, про що складається окремий протокол.

Манерою поведінки, що виражає неправду «мовою жестів», є: обмежена жестикуляція, в т.ч. ховання рук, зумовлене побоюванням появи неприродних жестів; обмеження рухів, тому що необхідно сконцентрувати зусилля для брехні; активна жестикуляція, наприклад, торкання носа, потирання щік, пригладжування волосся, почування лоба, прикривання рота. При торканні носа рукою прикривається рот і увага повертається до носа – ніби чувається ніс, а це можливо: незначне лоскотання в носі виникає внаслідок нервової напруги та зумовленої цим фізіологічної зміни.

При брехні людина допускає суперечливі висловлення, демонструє більше рухів тіла вбік, а також рухів, характерних для втечі. Змінюється і величина її зіниць.

Щоб спостереження за обшукуваними тими особами, які присутні при обшуку, було найбільш ефективним, його доцільно доручати спеціалісту, котрий володіє мовою жестів.

У кінесіці відомо, що динамічні ознаки засвоєних жестів людини індивідуальні та стійкі, закріплені в звичних рухах, наприклад, при ходінні, палінні. Ця обставина може бути використана під час такої слідчої дії, як пред'явлення для впізнання.

Використовуючи знання про значення невербальної поведінки, співробітники оперативних підрозділів, слідчі зможуть більш професійно відстежувати дії прапорюшників, нещирих свідків, професійних маніпуляторів свідомістю людей – шахраїв. Однак виключно цим не обмежується сфера застосування знань з аудіовізуальної діагностики: орієнтуючись у тому, як сприймаються та розуміються співрозмовником ті чи інші пози, жести, міміка, співробітник правоохоронного органу може моделювати власну невербальну поведінку, а отже, більш ефективно впливати на співрозмовників.

Смислове навантаження жестів, поз, міміки у представників різних суспільств може значно відрізнятись. А тому не варто сліпо, без врахування вітчизняних етнопсихологічних особливостей використовувати здобутки зарубіжних авторів.

Специфічність візуальної діагностики полягає в тому, що нею, тією чи іншою мірою, внаслідок накопичення певного досвіду спілкування та взаємодії володіють усі люди. Залежно від рівня розвитку уваги, пам'яті, інтуїції, емпатії люди мають і різний рівень здатності до здійснення аудіовізуальної діагностики. Велике значення має і сфера діяльності – так, люди, які працюють у системі «людина – людина», зазвичай більш точні у візуальному діагностуванні. Однак це побутовий рівень. При здійсненні професійної візуальної психодіагностики необхідно спиратися не лише на власний досвід і досвід колег, а на об'єктивно

наявні, науково обґрунтовані закономірності функціонування людського організму, психіки та психології особистості [12, с. 26].

При спілкуванні слідчого з підозрюваним, обвинуваченим практично завжди виникає емоційна напруга, яка порушує встановлений психологічний контакт. Ця обставина є негативною, тому кінесика радить змінити тему розмови на найбільш приємну для співбесідника (розповісти цікавий випадок із життя, спитати про сім'ю, хобі та ін.).

Загалом важко проводити стрімкий аналіз мови жестів у особи, показання якої оцінюються і перевіряються слідчим. Крім окремих жестів, є ще багато важливих нюансів, які мають назву комбінацій (груп) невербальних комунікацій. Знання методики мови жестів корисно застосовувати для перегляду відеозапису слідчих дій.

Висновки. Таким чином, спілкуючись із особою, співробітники правоохоронних органів не тільки слухають

словесну інформацію, але і дивляться в очі, сприймають тембр голосу, інтонацію, міміку, жести. Слова передають їм логічну інформацію, а жести, міміка, голос цю інформацію доповнюють. Розуміння тонкощів мови жестів може поліпшити та спростити процес і можливості розслідування злочинів.

Вважаємо, що відеофіксація не лише полегшує проведення процесуальної дії, а й здатна надати у розпорядження слідства чи суду важливу криміналістичну інформацію. За необхідності до пояснення змісту таких повідомлень може бути залучений відповідний спеціаліст.

Результати досліджень психології для розкриття та розслідування злочинів, зокрема в частині використання невербальної інформації, є невід'ємною частиною цього процесу та мають використовуватися оперативними співробітниками та слідчими у комплексі з усіма напрацьованими в теорії та практиці криміналістики методами та засобами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Удалова Л.Д. Вербальна інформація у кримінальному процесі України. Київ : Вид. Паливода А.В., 2006. 323 с.
2. Беляева К.В. Проблеми використання невербальної інформації суб'єктом досудового слідства. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 2 (21). С. 191–195.
3. Клименко Н., Клевцов О. Можливості використання в розслідуванні злочинів деяких нетрадиційних криміналістичних та спеціальних знань і методів. *Право України*. 1998. № 1. С. 95–100.
4. Пиз А., Пиз Б. Новый язык телодвижений. Москва : Издательство «Эксмо». 2007. 416 с.
5. Клевцов О. Мова жестів як нетрадиційне знання в розслідуванні злочинів. *Право України*. 1998. № 4. С. 58–61.
6. Образцов В.А., Богомолова С.Н. Криминалистическая психология. Москва : Юнити-Дана, Закон и право, 2002. 448 с.
7. Практика уголовного сыска : научно-практический сборник / под ред. А.И. Алексеева. Москва : ЛигаРазум, 1999. 242 с.
8. Котюк І.І. Теорія судового пізнання : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. 435 с.
9. Некрасов В.А., Мацюк В.Я., Філоненко Н.Є. Оперативне розпізнавання. Київ : КНТ, 2007. 216 с.
10. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология. Харьков: Консум, 1999. 156 с.
11. Практикум з криміналістики : навчальний посібник / кол. авторів: В.Ю. Шелітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін. ; за ред. В.Ю. Шелітька. Київ : Ін Юре, 2013. 128 с.
12. Барков В.І., Ірхін Ю.Б., Морозова Т.Р., Никифорчук Й.Д. Психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності в органах внутрішніх справ. Київ : КНТ, 2008. 95 с.